

JOACHIMO LELEVELIO NOVATORIŠKUMAS ISTORINIŲ TYRINĖJIMŲ METODOLOGIJOS SRITYJE

H. NONEVICIENE

Didelės reikšmės, ypač to meto istorijos mokslui, turi lenkų pažangios visuomeninės minties atstovų darbai, jų tarpe istoriko Joachimo Lelevelio veikalai (1786—1861 m.), kuriuos aukštai įvertino K. Marksas ir F. Engelsas. K. Marksas, pažymėdamas didelį jo indėlį į istoriografiją, 1858 metais rašė: „Tikrosios pažangos dabartinė istoriografija pasiekė tada, kai istorikai nuo politinių formų paviršiaus nusileido į socialinio gyvenimo gelmes... Kruopščiai tyrinėdamas ekonomines sąlygas, paverčiusias laisvą lenkų valstietį baudžiauninku, senasis Lelevelis daug daugiau padarė, aiškindamas savo tėvynės pavergimo priežastis, negu ištisas sambūris rašytojų, kurių visas bagažas buvo Rusijos plūdimas“ (1, p. 434—435).

J. Lelevelio asmenybė, moksliniai darbai mus domina ne vien todėl, kad jo gyvenimas ir mokslinė veikla glaudžiai susiję su Vilniumi, Vilniaus universitetu, bet svarbiausia todėl, kad istoriko darbuose daug vietos skiriama Lietuvos istorijai. Reikia atkreipti dėmesį į nepakankamus Lietuvos istorijos tyrinėjimus iki Lelevelio, kurio domėjimasis Lietuvos istorija atsekamas nuo vaikystės. Šį susidomėjimą skatino glaudus lietuvių ir lenkų istorijos susipynimas. J. Lelevelis priskirtinas prie lietuvių-lenkų tyrinėtojų grupės, kurios centru buvo Vilnius, ypač senasis Vilniaus universitetas. Šioje grupėje rasime nemažą žymių pavardžių, tokių kaip M. Balinskis, K. Bogušas, I. Bušinskis, I. Danilovičius, S. Daukantas, T. Narbutas, I. Onacevičius, M. Valančius ir kt.

Lietuvos istorinę problematiką J. Lelevelis laikė viena savo plačių tyrinėjimų sritimi. Moksliniai tyrinėjimai Lietuvos istorinės problematikos srityje glaudžiai susiję su trimis laikotarpiais, J. Lelevelio praleistais Vilniuje (1804—1808 m. studijavo Vilniaus universitete, vėliau, 1815—1818 m., buvo profesoriaus pavaduotoju visuotinės istorijos katedroje ir pagaliau 1821—1824 m.—profesorium toje pačioje katedroje). Nors lietuviškai problematikai skirtų darbų nedaug ir jie ne taip dideli („Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z Herulami“, „Uwagi nad rękopisem statutu litewskiego Zygmunta I w księżnicy porockiej będącym“, „Wiadomość o narodach litewskich“, J. Lelevelio darbas prie ruošiamo spaudai I Lietuvos statuto, „Dzieje Litwy i Rusi“. Tokiuose tyrinėjimuose, kaip „Bibliograficznych ksiąg dwoje“, „Dzieje Polski potocznyim sposobem opowiedziane“, „Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej“ Lietuvos istorijos problemos nagrinėjamos tarp kitko), bet J. Lelevelio reikšmė Lietuvos istoriografijos pradžioje buvo labai didelė. Mokliškai tyrinėdamas Lietuvos istorinę praeitį, jis suvaidino tam tikrą

pionieriaus vaidmenį šioje srityje. Lietuvos istoriją jis nagrinėjo giliai ir kritiškai, ją apibendrino. Tiesa, erudicija jį aplenkė T. Čackis, Lietuvos statuto komentatorius. Bet T. Čackis nepakilo iki mokslinio istorijos proceso supratimo ir nedavė bent kiek platesnio istorijos apibendrinimo. Gi Joachimas Lelevelis stengėsi duoti visapusišką Lietuvos visuomenės vystymosi vaizdą, daug vietos ir dėmesio skirdamas socialiniams veiksams, santvarkos pasikeitimams, kultūrinėms kryptims nagrinėti.

J. Lelevelis jau mokykloje domėjosi istorija. Varšuvoje, pijarų mokykloje, jis visą dėmesį skyrė istorijai, geografijai, gamtos mokslui, filosofijai. Kai J. Lelevelis atėjo į istorijos katedrą Vilniuje, universitetas buvo savo vystymosi apogėjuje. Dėstytojų kolektyvą sudarė tokie pažangūs žinomi specialistai, kaip profesoriai T. Gusaževskis, G. Grodekas, teisininkas ir ekonomistas J. Stroinovskis ir kiti, taikę naujausius mokslinių tyrinėjimų metodus, paremtus racionalistine filosofija. Studentišką jaunąją stipriai veikė ir romantizmas. Visa tai sudarė sąžiningo darbo atmosferą. Šio darbo rezultatai jaudino protus visoje Lietuvoje. J. Lelevelio aistra tyrinėtojo darbui ypač sustiprėjo, jam studijuojant Vilniaus universitete; tai daryti jį skatino profesoriai T. Gusaževskis ir G. Grodekas.

J. Lelevelio darbai, parašyti studijų laikotarpiu (1806—1808 m.), liudija apie besiformuojantį domėjimąsi moksliniu-tiriamuoju darbu. J. Lelevelio domėjimasis istorijos metodologija ir teorija nebuvo trumpalaikis. Šias problemas jis nagrinėjo daugiau kaip dvidešimt metų: nuo sludžių pradžios iki subrendimo, maždaug nuo dvidešimtyjų iki keturiasdešimtyjų gyvenimo metų. Minėtais metais istorikas ne kartą mėgino sintetiškai išdestyti savo nuomonę apie šiuos dalykus tiek spausdintuose darbuose, tiek universitete skaitomose paskaitose. Didaktinė veikla Vilniaus universitete turėjo didelės reikšmės: jaunimas uoliai skaitė viską, ką J. Lelevelis spausdino, matė jame ne tik istoriką, bet ir mokytoją; jaunimą imponavo J. Lelevelio minčių originalumas ir savarankiškumas; jaunimas jį laikė pažangos skelbėju, naujų laikų atstovu.

Norėdami reikiamai įvertinti J. Lelevelio įnašą į istorijos mokslą, turime prisiminti, kokio lygio buvo istorijos mokslas Vakaruose, taip pat Lenkijoje, nes tik šiame lone bus galima įsivaizduoti, ką naujo ir originalaus J. Lelevelis įnešė į istorinių tyrinėjimų sritį.

Istorijos mokslas Vakarų Europoje suklestėjo XVIII a. antroje pusėje ir XIX a. pradžioje. Tuo laikotarpiu pasikeitė pažiūra į pasaulį, gamtą ir žmogų. Tie pasikeitimai negalėjo neatsispindėti ir istorinės minties vystymesi. Pirmia, buvo pakirsta antgamtinių veiksnių įtaka istorijos vystymuisi — protas buvo pripažintas vienintele pažinimo priemone. Švietėjų istorinė mintis, apeliuodama į protą ir atmesdama jam prieštaraujančią teologinę interpretaciją, kėlė uždavinį parodyti ir išaiškinti žmonijos istoriją naujos racionalistinės empirinės filosofijos šviesoje. Tai sustiprino istorinių tyrinėjimų kriticismą, nepaisymą bet kokio pobūdžio padavimų ir legendų, kuriais buvo turtinga vidurinių amžių istoriografija. Antra, tokie pažangūs mąstytojai, kaip Volteras, V. Robertsonas ir kiti, prieina nuomonės, kad istorija negali apsiriboti tik valdančiųjų dinastijų ir karų aprašymais, o privalo domėtis tautos istorija visose jos veiklos sferose: kultūra, pramonė, prekyba, finansais. Taigi feodalinė istoriografija nebeatitiko naujos epochos, besiformuojančio kapitalizmo, uždaviniams.

Bandymai sukurti naują istoriografiją pastebimi ir Lenkijoje. Mintį apie tai, kad reikia plėsti istorinių tyrinėjimų ratą, įjungiant ir tautų ekonominę veiklą, skleidė G. Kolontajus, A. Naruševičius ir kiti mokslininkai.

Švietėjiškos idėjos (ypač pirmąsias santvarkos idealizavimas) skynė kelią naujai istorinės minties kryptiai — romantizmui. Romantizmą sukėlė tiek liaudies masių išsivadavimo judėjimas, kova prieš feodalizmą ir nacionalinę priespaudą, tiek ir plačių visuomenės sluoksnių nusivylimas Prancūzijos buržuazinės revoliucijos rezultatais bei visa kapitalizmo pažanga apskritai. Remdamasis švietėjiškos minties pasiekimais, romantizmas buvo tam tikra prasme reakcija prieš visagalę proto jėgą; emocinius veiksmus, tokius kaip jausmas, tikėjimas, instinktas, jis priskyrė prie pažinimo kriterijų ir žmogaus veiklos reguliuotojų arsenalo. Tokia pažiūra iškėlė istoriografijai naujas problemas ir reikalavo naujo šių problemų sprendimo.

Susikaupus politiniam patyrimui, sustiprėjus nacionaliniams jausmams, išsivadavimo siekimams, reikėjo nagrinėti tradicijas, atskirų nacijų vystymosi specifiką. Galų gale, priešingai švietėjams, imta idealizuoti viduramžius kaip epochą, kristalizavusią naujas nacijas. Buvo pradėta idealizuoti tėvynės praeitį, joje buvo ieškoma kažkokios specifinės liaudies dvasios. Todėl romantizmo krypties istorikai pradėjo tyrinėti pirniausia tėvynės istoriją, nacionalinius ir liaudiškus elementus (platus liaudiškumo klausimų kėlimas — vienas iš pagrindinių romantizmo nuopelnų). Priešingai švietėjų universalizmui, romantizmo istoriografija pasižymi nacionaliniu pobūdžiu. Romantizmas išvystė istorinį mąstymą, pagilino istorinius tyrinėjimus, patobulino jų metodiką.

Lenkiškas romantizmas, išsivystęs šalyje, neturinčioje nacionalinės laisvės, šalyje, kurioje vis dar viešpatavo feodaliniai santykiai, ypač ryškiai atspindėjo siekimus panaikinti feodalizmą ir nacionalinę priespaudą, skelbė respublikos šūkius, politines laisves bei luomų lygiateisiškumą.

J. Lelevelis, išaugęs švietėjiškoje, o subrendęs romantizmo atmosferoje, savo kūryboje sujungė abi šias kryptis: protą jis laikė vieninteliu tiesos kriterijumi, buvo, kaip Volteras, nesutaikomu inertiškumo, aristokratijos ir klerikalizmo priešu, bet kartu, kaip ir romantikai, tikėjo nacionaline dvasia, istorine Lenkijos misija, idealizavo jos praeitį.

Ruošiant naują istorinę metodologiją, įdomesni yra šie ankstyvieji J. Lelevelio kūriniai: „Historyka“ (1815 m.), „Jakim ma być historyk“ (1818 m.), „O historii, jej rozgałęzieniu i naukach związek z nią mających“ (1826 m.), kuriuose jis ryžtingai pasisakė prieš feodalinę-monarchistinę istoriografiją. Vėliau, emigracijos metais (1831—1861 m.), J. Lelevelis taip pat ne kartą pasisakė metodologijos klausimais. Kiekviename reikšmingesniame jo kūrinyje yra teorinio pobūdžio samprotavimų, kurie rodo, kad buvo tobulinamos anksčiau pateiktos formuluotės, toliau vystomi ankstesnieji teiginiai. Jo kūriniai, moksliniai tyrinėjimai, recenzijos ir polemikos kėlė dėmesį ir diskusijas ne tik istorikų, bet ir visuomenės tarpe.

Ką naujo ir originalaus įnešė J. Lelevelis į istorijos metodologijos sritį, kaip suprato jos objektą ir uždavinius?

J. Lelevelio pažiūra į istorijos objektą susiformavo palyginti labai anksti, dar prieš jam pradedant profesoriaus karjerą Vilniaus universitete. Nuo pat savo tyrinėjimų pradžios istorijos uždavinius J. Lelevelis suprato plačiai. Į istorinį universalizmą jis žiūrėjo dvejopai: pirma, kaip apimantį plačiausia prasme visus visuomeninius politinius ir kultūrinius žmonių ryšius, kurie yra priklausomi vieni nuo kitų, ir, antra, kaip apimantį visas žemės rutulio šalis ir tautas, visas visuomenės klases ir tarpsluoksnius, o ne tik privilegijuotas grupes ir valstybes. Vadinasi, istorijos objektu yra žmogus kaip visuomeninė būtybė, o ne kažkokia fikcija, filosofo idealas.

Moksliniame tyrinėjime „O istorii, jej rozgałęzieniu i naukach związek z nią mających“ J. Lelevelis aiškina „kultūros“ sąvoką, kuri nuo šviečiamojo laikotarpio vartojama kaip terminas, nagrinėjant žmonių visuomenės praeitį ir dabartį. J. Lelevelis kultūrą supranta plačiai, kaip įvairias žmogaus veiklos formas; jis sako, kad XVIII a. viduryje žmogaus genijus nurodė, jog atsitiktinai įvedami į pragmatinę, t. y. tradicinę politinę, istoriją duomenys apie kultūrą turi sudaryti istorijos esmę, kad, norint tinkamai išdėstyti istoriją, reikia pažinti žmonių sugebėjimus ir veiklą. Pragmatinė istorija, jo nuomone, yra tik tam tikra kultūros sritis. Kad ją tinkamai atvaizduotų, istorikas privalo domėtis ir kitomis sritimis, nes tarp atskirų kultūros sričių, tai yra žmonių veiklos sričių, yra tam tikras ryšys ir sąveika.

Nors iki J. Lelevelio kai kurie istorikai (tiesa, nedaugelis) savo tyrinėjimuose ir kreipė dėmesį į ekonominę visuomenės gyvenimo pusę, bet J. Lelevelis vis dėlto yra pirmasis, kuris daug metų anksčiau, negu pasirodė ekonominė istorija kaip atskiras istorijos objektas, mėgina teoriškai įrodyti, kad reikia įjungti ekonominius klausimus, tiriant žmonių istoriją.

Ekonominėmis problemomis istorikas gali paprastai papildyti kitų žmogaus veiklos sričių aprašymą, bet gali jas padaryti ir mokslinio istorijos tyrinėjimo elementu, jeigu ekonominėmis priežastimis aiškinama tai, kas įvyko praeityje.

J. Lelevelis ne tik aprašinėja visuomenės ekonominį gyvenimą (tai darė, kaip jau minėjome, daugelis ir iki jo), bet ir daro atitinkamas išvadas. Dar 1818 metais darbe „Jakim ma być historyk“ J. Lelevelis rašė: „Visų studijuojamų žmonių visuomenių ekonominė būklė ir politinė padėtis sudaro svarbiausiąjį istoriko užsiėmimų objektą ir reikalauja atitinkamų sugebėjimų“, o toliau sako: „Istorikui svarbu išstudijuoti žmonių visuomenių pamatus, iširti jų politinę ir ekonominę būklę, jų galimybes ir veiklą, kad, remiantis statistiniais duomenimis ir politiniais veiksmais, atsižvelgiant į vietos ir laiko sąlygas, būtų galima teisingai parodyti žmonijos padėtį tam tikroje epochoje“ (6, p. 34).

Reikia pažymėti, kad terminas „statistika“, kurį gana dažnai J. Lelevelis vartoja, reiškia valstybės vidaus padėties žinias, jos geografinį-statistinį aprašymą. J. Lelevelis ne kartą pabrėžia, su kokiomis problemomis reikia susipažinti, norint aprašyti valstybės padėtį, t. y. aprašyti ją geografiškai-statistiškai. Tokiais atvejais paprastai greta administracinio aparato, teisinių procesų, karinių reikalų, protinės kultūros, vidaus ir išorės santykių išvardinama ir gamta, šalies didumas, pramonės išsivystymo laipsnis, finansai. J. Lelevelis, skirtingai nuo daugelio bajoriškų ir buržuazinių istorikų, reikalavo įjungti į istorijos studijas ne tik tolimus įvykius, bet ir istoriko epochos įvykius, nes dabartį laikė istorijos produktu — ji yra tolimesnis, neatskiriamas praeities istorijos tęsinys, viso ankstesnio vystymosi pasekmė. Vertas dėmesio ir tas faktas, kad J. Lelevelis reikalavo geografiškai-statistiškai aprašyti valstybių padėtį, ne tik nagrinėjant dabartinę istoriją, bet ir praeities, t. y. senojo pasaulio ir vidurinių amžių istoriją.

Savo istoriniuose kūriniuose J. Lelevelis mažiau pasakojo apie faktus, o daugiau vaizdavo juos tarpusavio priežastinių ryšių grandinėje, nes, jo nuomone, nei gamtoje, nei visuomenėje niekas neįvyksta be priežasties. Veikalo „Historyka“ autorius tvirtina, kad „istorija gali būti pasakojama įvairiai ir skirtingais būdais“ (5, p. 21), bet, siekiant priežastinio istorijos supratimo, negalima apsiriboti vien politinių problemų sfera, reikia atkreipti dėmesį į ekonominius klausimus: „galybės, pajamų, vidinės šalies padėties, įstatymų, papročių, religijos, žmonių pažangos...“

(5, p. 22). Vadinasi, ekonominių problemų tyrimas greta kitų problemų J. Leleveliui yra būtinas elementas socialinei ir politinei istorijai išdėstyti.

Visuomenės vystymąsi Lelevelis laikė pasauliniu-istoriniu procesu, o atskirų tautų vystymąsi — jo sudėtiniais elementais; jis pastoviai pabrėždavo, kad atskiros tautos istorija yra dalinis ir smulkesnis visuotinės žmonijos istorijos atvaizdavimas (praktiškai šią tezę jis išreiškė tuo, kad domėjosi vadinamomis periferinėmis antikinio pasaulio tautomis). Todėl J. Lelevelis visada stengėsi nagrinėti Lenkiją ne izoliuotai, o visuotinės istorijos vystymosi fone. Pavyzdžiui, jau ankstyvame savo tyrinėjime „Historia aż do końca panowania Stefana Batorego“ (1813 m.) jis nuosekliai pavaizduoja Lenkijos istoriją kaip visuotinės istorijos dalį. Nagrinėdamas visuotinę istoriją, jis neapsiriboja politiniais-diplomatiniais įvykiais. Atvirkščiai, jis labai dažnai liečia visuomeninės santvarkos problemas, teisės, ekonomikos, karo istoriją.

Tokį požiūrį į istoriją J. Lelevelis norėjo išugdyti ir savo studentams. Vilniaus universiteto klausytojams. Kreipdamasis į juos, J. Lelevelis sakė: „Negalima tyrinėti nė vieno Europos kampelio istorijos, nežinant visuotinės istorijos, nesiremiant ja“ (7, p. 69). Dabar ši pastaba atrodo nereikalinga, kaip savaime suprantamas dalykas. Tačiau tuo metu tai buvo nauja mintis.

J. Lelevelis gerai suprato, kad žmonijos istorija nėra mechaniskas atskirų reiškinių sujungimas. Siekdamas išgauti iš visuotinės istorijos bendrą „siūlą“, „ryšį“, „bendrą požymį“, jis daug dėmesio skyrė „paralelizmui“, lyginimo metodui, kuriam teikė didelės pažintinės ir didaktinės reikšmės. Reikėjo taikyti šį metodą, ne tik norint atskleisti panašius bruožus. Pirmiausia šiuo metodu yra lengviau išaiškinti atskirų tautų istoriją, būdingus epochos bruožus. Lelevelis labiausiai akcentavo skirtumus, tuo tarpu šviečiamąjį laikotarpio istorikai palyginimą praktikavo kaip priemonę, norint apibendrinti, nustatyti vienodumą, panašumą.

Veikale „Historyczna paralela Hiszpanii z Polską“ (parašytame 1820 metais) J. Lelevelis sako, jog tam, kad istorikas galėtų lyginti, jis turi kreipti dėmesį ne į trumpą laiko tarpą, bet į visą tautos gyvenimo kelią, ieškodamas ne tariamų tapatybių, atsitiktinių panašumų, o esminių skirtumų (10, p. 218). Jis ne kartą perspėja dėl apgaulingos tapatybės, išorinės analogijos; jomis remiantis, būdingi tyrinėtojo epochos bruožai gali būti priskiriami praėities reiškiniams. Ypač J. Lelevelis didžiavosi tuo, kad savo kruopščiuose Lenkijos istorijos tyrinėjimuose atskleidė jos individualybę, savitumą.

Plačiai taikydamas lyginamąjį metodą, J. Lelevelis stengėsi išaiškinti konkrečią istorinę tiesą. Siekdamas teisingai atvaizduoti istorinius faktus, savo tyrinėjimams jis plačiai naudoja tiek rašytinius šaltinius (metraščius, raštus ir kitus istorinius dokumentus), tiek ir „nebylius“ šaltinius (numizmatiką, heraldiką, archeologiją). Jis teisingai nustatė tą vaidmenį, kurį gali atlikti „nebylūs“ šaltiniai, jeigu jie tinkamai panaudojami moksliniuose tyrinėjimuose. Šaltinius reikia tyrinėti kruopščiai. J. Lelevelis rašė: „Nesusipažinęs su šaltiniais, tyrinėtojas priverstas pasitikėti svetimomis akimis, jis gali tikrai įsisavinti svetimą nuomonę, bet nepajėgia išaiškinti tiesos“ (6, p. 31). J. Lelevelis pradine istorinio pažinimo sąlyga laikė racionalistinę šaltinių kritiką. Jo sprendimai buvo savarankiški, paremti savais metodologiniais teiginiais. Taikydamas kritišką šaltinių tyrinėjimo metodą, J. Lelevelis aplenkė lenkų istorikus; jis buvo pirmas, kuris šį metodą panaudojo ir Lietuvos istorijos tyrinėjimuose; naudodamasis šiuo metodu, jis ieškojo istorinės tiesos.

Apibendrinant galima būtų pasakyti, kad J. Lelevelis kiekvienu atveju nurodo, jog reikia išplėsti istorijos objektą, įjungti ekonomines problemas

į istorinius tyrinėjimus, nes antraip neįmanoma traktuoti istorijos ir jos priežasčių. Istorija privalo tyrinėti įvairiapusę, vadinasi, ir ekonominę praeities žmonių veiklą. Jeigu istorija iš tikrųjų privalo būti visuotinė, t. y. tiriančia visas žmonių veiklos sritis, visų tautų istoriją, tai negalima iš savo akiračio išleisti ir ekonominės visuomenės gyvenimo pusės.

Iškyla klausimas, kaip patsai J. Lelevelis praktiškai realizavo požiūrį istorinių tyrinėjimų objektui plėsti, kokios žmogaus ekonominės veiklos sritys domino istoriką ir koku laipsniu tai atsispindi jo moksliniuose darbuose?

Ekonominės problemos, kurias nagrinėjo J. Lelevelis, priklausė nuo kai kurių veiksmų, pirmiausia nuo to meto Europos istorijos mokslo pasiekimų, nuo jo paties požiūrio, nuo kovos už socialinį valstiečių išsivadavimą.

Agrarinė reforma buvo gyvybiškai būtina priemonė tolesniam Lenkijos ir žemių, tada įėjusių į jos sudėtį, ūkiniam vystymuisi. Radikalesni protai, jų tarpe ir J. Lelevelis, galvojo, kad nacionalinio išsivadavimo judėjimo sėkmė labai daug priklauso nuo agrarinės reformos įvykdymo, valstiečių socialinės-politinės padėties pagerinimo. Lenkijos nacionalinės nepriklausomybės atkūrimas būtų turėjęs nemažos reikšmės — tai būtų buvęs smūgis Europos reakcijos tvirtovei, smūgis feodaliai-absolūtinei Šventajai Sąjungai. Lenkų nacionalinis judėjimas, klibindamas feodaliųjų-absolūtinių režimų pamatus, atliko objektyviai pažangų, revoliucinį vaidmenį. „*Tuomet*, — rašė V. Leninas, — visiška demokratijos pergalė Europoje buvo iš tikrųjų neįmanoma neatkūrus Lenkijos“ (3, p. 413). J. Lelevelis (priešingai feodaliai istoriografijai), vertindamas istoriją kaip visos tautos, o ne tik privilegijuotų sluoksnių produktą, tautos, jungiančios, nežiūrint vidinio antagonizmo, visas klases į tam tikrą bendrąją (tarp kitko, tai jis laikė didžiausiu savo nuopelnu), pasisakė prieš asmenybės kaip istorijos kūrėjos vertinimą istorijoje. „Tikras istorikas nekreipia dėmesio į privačią atskirų asmenybių veiklą, jeigu ji neturėjo įtakos žmonių giminės likimui. Visos mąstancio istoriko pastangos nukreiptos tam, kad mintimis aprėptų visą žmonių giminę, atskleidžiančią save tūkstančiuose įvykių“ (6, p. 30—31), tai yra, į pirmą planą turi būti iškelti ne valdovai, o tokie istoriniai įvykiai, kurie duoda toną visai epochai. Taigi, J. Lelevelis priartėjo prie materialistinio asmenybės vaidmens istorijoje supratimo.

Savo istorinių tyrinėjimų dėmesio centre J. Lelevelis pastatė ne atskiras asmenybes, o valstiečių mases, stengdamasis ištraukti iš užmaršties jų istoriją. Į tokią plačią tyrinėjimų programą J. Lelevelis pirmiausia žiūrėjo iš socialinių pozicijų, t. y. ji labiausiai domino valstietijos istoriją, jos padėties pasikeitimai (pastebėsime, kad K. Marksas aukštai vertino J. Lelevelį kaip tik už tai, kad jis tyrė socialinio gyvenimo gelmes). Traktuodamas valstiečių mases kaip aktyvų istorijos veiksnį, J. Lelevelis tapo Lenkijos socialinės istorijos kūrėju. Jis stengėsi išaiškinti visus istorinio vystymosi procesus, parodyti vidinius vystymosi veiksmus, savotišką lenkų tautos individualybę, jos savitumą, taip pat jos vietą pasaulyje, tiksliau, Europoje. Šioje srityje pačios puikiausios jo istorinės sintezės yra „*Historia Polski aż do końca panowania Stefana Batorego*“ (1813 m.), „*Dzieje Polski połocznym sposobem opowiedziane*“ (1829 m.), „*Polska odradzająca się*“ (prie jos dirbo nuo 1835 metų vidurio iki 1836 metų pradžios), „*Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej*“ (parašyta 1836 m. prancūzų kalba), „*Stracone obywatelstwo stanu kmiecego w Polsce*“ (1846 m.) ir kitos, kur smulkiai nagrinėjama tiek praėjusių laikų, tiek ir savo epochos valstiečių teisinė ir ekonominė padėtis. J. Lelevelis rašė: „Istorikui svarbu sužinoti ne statistinius dydžius, bet pažinti liau-

dies visuomeninius santykius, jos pažiūras ir nuotaikas, kurios ne visada vienodos, nes liaudis sudaro tylią, bet gyvybinę jėgą, nuo kurios visose epochose priklauso nacijų ir valstybių likimai“ (13, p. 32). Vadinasi, J. Lelevelio domėjimosi valstietijos istorija priežastimi buvo ne tik jo politinės ir ideologinės pažiūros, bet ir teorinė koncepcija, liečianti istorijos varomąsias jėgas, liaudies masių kūrybinį vaidmenį. Antra vertus, šioje srityje jo teorinėms pažiūroms turėjo įtakos Lenkijos to meto padėtis. Veikale „Historia Polski aż do końca panowania Stefana Batorego“ aprašinėdamas stambiausius feodalus ir šlėktą, J. Lelevelis labai sėkmingai vaizduoja pasikeitimus Lenkijos luominių santykių sistemoje. Šiuo atžvilgiu būdingas J. Lelevelio pasisakymas, jog I Lietuvos statutas paruoštas „galingųjų galingiems“ (4, p. 353). Tai rodo, kad J. Lelevelis taip pat išreiškė labai vykusią ir dabar pilnai išsaugojusią savo vertę mintį, kad XVI amžiuje, ypač antroje pusėje, augo magnatinė oligarchija, susidariusi, atsiradus milžiniškomis latifundijoms.

Įdomi yra J. Lelevelio pateikta Lenkijos istorijos periodizacija. Skirstydamas istoriją laikotarpiams, jis sakė: Lenkijos valstybės likimas priklauso nuo luomų padėties. Lakoniškas, bet kartu vykęs „epochų“ pavadinimų suformulavimas remiasi šiuo dualizmu: I laikotarpis — Lenkija pergalinga, patvaldystė; II laikotarpis — Lenkija suskaldyta, oligarchija (t. y. valdymas „oligarchų“ — stambių feodalo); III laikotarpis — Lenkija klestinti, šlėktiškų lenkų demokratinų bendruomenių valdžia. J. Lelevelio periodizacija yra visiškai priešingybė primityviam istorijos skirstymui, paremtam atskirų valdovų ir dinastijų viešpatavimu. Savo periodizacijai J. Lelevelis teikė didelės reikšmės. Po daugelio metų mokslinėje autobiografijoje J. Lelevelis prisimena apie tai kaip apie svarbiausią savo ankstyvos kūrybos pasiekimą (jis turi galvoje darbą „Historia Polski aż do końca panowania Stefana Batorego“, kuriame pirmą kartą buvo duota ši periodizacija). Ši pagrindinė tėvynės istorijos susisteminimo mintis vėliau pasirodė įvairiose, iš principo nesiskiriančiose nuo pirmosios versijos, formuluotėse per visą darbštų ir vaisingą J. Lelevelio gyvenimą. Taigi J. Lelevelis buvo pirmasis, kuris pritaikė mokslinį Lenkijos istorijos skirstymą laikotarpiams, priklausiusiais nuo visuomeninių ir struktūrinių santykių.

Nors į pirmą planą valstietijos masių istorijoje statoma socialinė problematika, bet J. Lelevelis nepalieka nuošalyje ir ekonominių klausimų, kurie paprastai sunkiai atskiriami nuo socialinių. J. Lelevelio ekonominiai samprotavimai remiasi šaltinių analize arba kritišku panaudojimu duomenų, išlikusių istorinėje literatūroje (jo pastabos ir tyrinėjimai, liečiant valstiečių padėtį, ypač viduramžiais, remiasi šaltinių analize).

Joachimas Lelevelis pirmiausia domisi ekonomine valstiečių padėtimi, jų materialine kultūra. Todėl savo istoriniuose tyrinėjimuose jis daug vietos skiria kaimų įsikūrimui atskirais istoriniais laikotarpiais; informuoja apie namų statybą, apie jų vidaus įrengimą, apie baldus; rašo apie virtuvę ir daržus, apie valstiečių apdarus ir maistą ir t. t. Sunkią ekonominę liaudies būklę J. Lelevelis priešpastato poniškai prabangai, atskleidžia aristokratijos — liaudies negandų kaltininkės pražūtingą vaidmenį. Smulkiausiai šiuos klausimus J. Lelevelis nagrinėja veikaluose „Dzieje Polski potoczny sposobem opowiedziane“ ir „Polska wieków średnich“.

Palyginti daug dėmesio J. Lelevelis skiria valstiečių prievolėms, įvairioms jų rūšims ir pasikeitimams šioje srityje; domisi valstiečių požiūriu į žemę, ekonominėmis baudžios pasekmėmis. Jau veikale „Dzieje Polski potoczny sposobem opowiedziane“ autorius atkreipia dėmesį į tai, jog valstiečių padėtis blogėja, nes didėja lažas, mokesčiai, duoklės, prievar-

tinės rinkliavos ir prievolės; J. Lelevelis pažymi, kad šlėkta nevertino valstiečių: „Lengvabūdiška šlėkta niekino muziką, nors jis jai dirbo... Šlėkta buvo taip apakusi, kad kenkė ir jam, ir sau. Žečpospolita, kurioje šlėktiškas luomas naudojosi pilna laisve ir visomis privilegijomis, buvo iš esmės pačios sunkiausios vergovės lizdas“ (9, p. 175). Tokie kaltinantys žodžiai lenkų istoriografijoje iki tol dar nebuvo ištarti.

Savo geriausiame tyrinėjime „Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej“ jis nužymi valstiečių materialinės padėties blogėjimo ir jų pavergimo etapus, nes J. Lelevelis gerai suprato, kad valstietis nuo pono skiriasi ne tik luomu, bet ir tuo, kad yra pasmerktas žiauriam išnaudojimui.

J. Lelevelis teigė, kad valstiečiai palaipsniui praranda „pilietybę“, kurią turėjo, valdant senovės lenkų demokratinei bendruomenei. Tačiau kartu jis pastebi, kad viduriniais amžiais žemės ūkyje vyko tam tikra pažanga ir ryšium su tuo gerėjo valstiečių materialinė padėtis. Jis pažymi, kad, pereinant nuo dirvonų įdirbimo prie sėjomainos sistemos, pakilo žemės ūkis, pagerėjo liaudies masių padėtis. „...kažkokia pažanga, atrodo, padėjo jų sėkmei... jų trobesiai, drabužiai, buitis pagerėjo kai kuriose provincijose. Žemės įdirbimas ir darbas išėjo jiems į naudą: ir tai buvo vienintelė jų laimė“ (13, p. 208),— užbaigia autorius, turėdamas galvoje valstiečių socialinės padėties blogėjimą ir šlėktos galios stiprėjimą. Ši pažanga, anot J. Lelevelio, keitė visuomeninius santykius ir padėjo „prarasti pilietybę“. XVI amžiuje vyko „civilizacijos pažanga“, kuri iš dalies pasireiškė tuo, kad sparčiau buvo apgyvendinamos kaimo vietovės, ruošiami laukai javams auginti; tačiau valstiečių padėtis tuo metu ima blogėti. J. Lelevelio tezę, kad naujaisiais laikais blogėja valstietijos masių materialinė padėtis, mokslui buvo gana reikšminga. Su dideliu kruopštumu jis seka buitines sąlygas, baudžiavos stiprėjimą, analizuoja, kodėl sunkėja valstiečių materialinė padėtis. Jis nurodo, kad nuo vidurinių amžių pabaigos blogėja valstiečių materialinė padėtis daugiausia dėl gausėjančių įvairių lažo formų (13, p. 228—229).

J. Lelevelis smerkė valstiečių baudžiavinę priklausomybę, šią sistemą laikė svarbiausia ekonominės ir socialinės pažangos kliūtimi. Pasišakydamas kaip valstiečių reikalų gynėjas, J. Lelevelis svajojo, kad jiems būtų gražinta „pilietybė“.

Plačiai analizuodamas gamybinius santykius (čia ir slypi J. Lelevelio novatoriškumo svorio centras), jis tik kaip išimtį daro pastabas apie žemės ūkį (išskyrus miško bitininkystę, kuriai skiria atskirą tyrinėjimą), dirvos įdirbimą; nieko nėra ir apie valstiečio ūkį, apie palivarkus ir jų produkciją, t. y. nebuvo analizuojamos gamybinės jėgos, nes šiame veiksnys J. Lelevelis nepastebėjo istorijos vystymosi varomosios jėgos.

Istorija atlieka savo uždavinį tik tada, kai atskleidžia ryšius tarp faktų, kai paaiškina įvykių priežastis. J. Leleveliui istorija yra ne chaotiškas atsitiktinių įvykių keitimasis, o vystymosi procesas, turintis savo dėsningumus, mokslškai pažinus. Įvykius jis visada laikė kaip priežasčių ir pasekmių grandinę; kokį laiką tarpą betyrinėti, visada stengėsi išaiškinti, kodėl įvykiai pakrypo kaip tik ta, o ne kita linkme. Jo „Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej“ yra Lenkijos istorijos komentavimas, paaiškinimas, kodėl taip, o ne kitaip susiklostė istoriniai įvykiai.

Todėl J. Lelevelis pirmą kartą rimtai mėgina paaiškinti Lenkijos smukimą ne tik išorinėmis priežastimis, veikusiomis gana ribotą laiką tarpą, bet ir vidinėmis priežastimis, kylančiomis iš ankstesnių epochų. Jam pirmajam atėjo į galvą mintis ieškoti Žečpospolitos smukimo paaiškinimo pačioje Lenkijoje, jos tolimoje praeityje. Jėzuitų šeimininkavimas, tamsumas, magnatų ištvirkimas, valstietijos blogėjanti padėtis,— visa tai J. Lelevelis glaudžiai sieja su progresuojančiu Lenkijos smukimu, kuris

pagreitino priešišų jėgų pasirodymą prie Žečpospolitos sienų (istoriko A. Naruševičiaus pasekėjams Žečpospolitos smukimas atrodė buvęs apspręstas išorinių jėgų ir atsitiktinių aplinkybių). Tiesa, jis nepastebi ekonominių Lenkijos silpnumo priežasčių ir, pirmiausia, nemato palivarkinio-lažinio ūkio, nors žino, jog valstiečiai stengėsi, „kad įdirbtų žemę ir išlaikytų rūmus arba palivarkus“ (13, p. 241). Todėl jo išvados apie valstiečių padėties blogėjimą, lažo didinimą ir eilę kitų socialinių-ekonominių problemų, kurias liečia, pakibo ore. Kartu J. Lelevelis palyginti plačiai aprašo XVII amžiaus karų ekonomines pasekmes. Vaizduodamas šalies padėtį po karų laikotarpio, valdant Jonui Kazimierui, jis pastebi, „kad, norint suprasti šalies nuniokojimą ir skurdą, reikia žvilgtelti į plačiąją visuomenę ir į jos žemutinius sluoksnius“ (9, p. 174), ir užsidedęs aprašinėja valstiečių padėtį. Taigi, J. Lelevelio tezė apie vidines šalies smukimo priežastis iš esmės susijusi su socialine valstiečių padėtimi, taip pat, nors ir ribotai, remiasi ekonominėmis problemomis.

Nors J. Leleveliui nepavyko pastebėti eilės veiksnių, sužlugdžiusių Žečpospolitą, bet pats klausimo sprendimas, Lenkijos smukimo priežasčių ieškojimas jos socialinėje-ekonominėje struktūroje buvo rimta pažanga istorijos moksle.

Milžiniško tyrinėtojo talento ir aukštos erudicijos dėka J. Lelevelis, praktiškai taikydamas teiginį, kad istorijos objektu yra visos klasės ir socialiniai tarpsluoksniai, visos šalys ir tautos, o ne tik privilegijuotos grupės ir valstybės, sunkiomis emigracijos sąlygomis, neturėdamas šaltinių, parašė mokslškai labai vertingą kūrinį „Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 r. zawartej“ (1838 m.). Šiame kūrinyje naudodamasis lietuvių-rusų medžiaga, J. Lelevelis nagrinėja eilę socialinių-ekonominių klausimų. Pavyzdžiui, jis kalba apie klasinę diferenciaciją Rusijoje, kurios priežastimi, iš dalies, laiko užsienio poveikį (variagų antplūdis), iš dalies pastebi vidines ekonomines šio reiškinio priežastis (14, p. 80). Nagrinėdamas sunkią valstiečių padėtį, ypač lietuvių XIV—XVI amžiais, J. Lelevelis pastebi, kad „žmogus galėjo parsiduoti, galėjo būti nupirktas...“ (14, p. 162), kalba apie valstiečių prievoles ir jų didėjimą, apie lietuvių valstiečių pavertimą baudžiauninkais ir t. t.

Kūriniuose iš Lenkijos, Lietuvos ir Rusijos istorijos, greta valstiečių problemos, į pirmą planą iškeliama prekybos klausimai. Antai veikale „Dzieje Polski potoczny m sposobem opowiedziane“ beveik pusėje paragrafų, skirtų ekonominėms problemoms, kalbama apie prekybą. Kaip pavyzdį išvardinsime „ekonominis paragrafas“ kūrinyje „Dzieje Litwy i Rusi“: I laikotarpis (860—1054 m.) — § 24 Prekyba ir mokesčiai; II laikotarpis (1054—1224 m.) — § 32 Gyventojai ir gyvenvietės; III laikotarpis (1224—1386 m.) — § 49 Rusijos miestų prekyba ir kivičiai su vokiečiais; IV laikotarpis (1386—1569 m.) — § 72 Liaudies našta Lietuvoje ir Rusijoje, gera ponams ir pirkliams; § 93 Vergas, valstietis baudžiauninkas, laisvas. Iš pateiktų duomenų matyti, kad beveik visą liečiamų ekonominių klausimų ratą sudaro valstietijos masių istorijos ir prekybos klausimai. Panaši padėtis ir veikale „Polska wieków średnich“.

J. Lelevelis savo prekybos klausimų tyrinėjimus grindžia dokumentais, pirklių pranešimais, keliautojų aprašymais, kruopščiai tyrinėja anks-tyvųjų viduramžių prekybą. Jis pažymi, kad iš pradžių tai buvo „tolimo taikymo“ prekyba, vienok, kai tik XII—XIV amžiais padidėja poreikiai, šalia pramonės atsiranda ir „naminė prekyba“, t. y. vidaus, kuri egzistuoja, nepriklausomai nuo tolimesnio „prekybos su svetimšaliais“ klestėjimo. Reikia pažymėti, kad prekybos skirstymas į vidaus ir užsienio prekybą to laikotarpio istoriniuose tyrinėjimuose buvo didelė naujovė.

J. Lelevelis vykusiai kalba apie prekybos kryptis, prekybinius kelius, pabrėžia Ganzos vaidmenį Lenkijos prekybiniuose santykiuose.

Analizuodamas tolesnį prekybos vystymąsi Lenkijoje, J. Lelevelis pabrėžia grūdų prekybos per Gdanską reikšmę, kai po trylikamečio karo (1466 m.) buvo grąžintas Pajūris; ši prekyba XVI amžiuje sėkmingai vystėsi: jei anksčiau pagrindinis grūdų kiekis buvo parduodamas per Juodąją jūrą į Turkiją, per graikų salas iki pat Kipro, tai dabar žymiai padidėjo grūdų išvežimas per Baltijos jūrą į šiaurines šalis. Prekybos per Baltijos jūrą dėka išaugo prūsų miestai. Jos vystymąsi J. Lelevelis siejo su bendrais pasikeitimais Europos ir pasaulinėje prekyboje, taip pat su Vakarų Europos šalių vidaus padėties pasikeitimais (9, p. 133—134). XVII amžiuje ši prekyba smuko: mažiau buvo pardavinėjama grūdų užsieniui, „nes Lenkija iš tikrųjų mažiau galėjo tiekti“ grūdų (9, p. 171). Tuo pat metu, daugiausia tarpininkaujant olandams, Lenkija įsiveždavo iš užsienio daugybę prekių: cukrų, vyną, silkes, gelumbę, drobę, popierių, mezginius, plytas ir kitas, nes to meto lenkų amatai nebuvo aukštai išsivystę.

Greta Lenkijos, Lietuvos ir Rusijos istorijos tyrinėjimų J. Lelevelis daug dėmesio skiria visuotinei istorijai, kurią pradeda Senovės Rytų istorija ir baigia Prancūzijos revoliucijos išvakarėmis. Jo nagrinėjami šalių ekonominio gyvenimo klausimai paprastai liečia prekybą (pavyzdžiui, jis kalba apie prekybinius kelius, kolonijinę ekspansiją, prekybinį laivyną). Toks visuotinės istorijos ekonominių problemų analizės vienpusiškumas yra tam tikro ekonominės minties vystymosi etapo atspindys: gamybos klausimų analizė dar tik pradėjo įeiti į klasikinės buržuazinės politinės ekonomijos teorinių-ekonominių tyrinėjimų ratą. Merkantilizmo atstovų ir jų kritikų darbuose vyrauja prekybos problemos. Todėl pirmuosius istorikus, supratusius, kad į istorinius tyrinėjimus reikia įtraukti ekonominius klausimus, domino daugiausia prekybos ir miestietijos klausimai. J. Lelevelis aukštai vertino šių istorikų darbus ir naudojo jais, rašydamas savo istorines sintezes. J. Lelevelis rašo apie kryžiaus žygių įtaką Europos prekybos ir pramonės vystymuisi, apie geografinių atradimų reikšmę Ispanijos ir Portugalijos kolonijinės ekspansijos vystymuisi. Daug dėmesio J. Lelevelis skyrė progresuojančio Ispanijos smukimo naujaisiais laikais analizei. Šios šalies istorinio vystymosi eiga paskatino J. Lelevelį parašyti kūrinį „Historyczna paralela Hiszpanii z Polską“ (1831 m.). Jame jis nurodo, jog Ispanijos ekonominė padėtis blogėja: didėja mokesčiai, prievolės, varžoma prekyba, didėja muitai ir t. t. Visa tai susilpnino Ispanijos galią (10, p. 243). J. Lelevelis kruopščiai tyrinėja prekybines ir jūrininkystės varžybas tarp Olandijos ir Anglijos; daug dėmesio skiria merkantilistinei politikai: visą 1660—1786 metų laikotarpį pavadina „merkantilistine-militarine politika“. Prekybos klausimus nagrinėja taip pat ir istorinės geografijos darbuose. Pavyzdžiui, tyrinėjime „Pisma pomniejsze geograficzno-historyczne“ yra samprotavimų apie senovės prekybą, reiškiamą nuomonė, kad prekyba padeda pažinti pasaulį. Jis kruopščiai tyrinėjo finikiečių ir kartaginiečių prekybinės politikos reikšmę geografijos vystymuisi senajame pasaulyje.

Visuotinėje istorijoje J. Lelevelio nagrinėjamos ekonominės problemos ne tokios įvairios, kaip Lenkijos istorijoje. Reikėtų paminėti vertingą ir pažangų J. Lelevelio teiginį (kurio suformulavimui tuo metu mokslas dar neturėjo pakankamai duomenų) apie pirmąją bendruomeninę santvarką, nežinojusią privatinės nuosavybės ir tapusią visuomeninio gyvenimo organizacijos pradine forma. Jo nuomone, tai buvo ikivalstybinis laikotarpis, kuriame vyraavo demokratinės bendruomenės valdžia, tai yra pirmąją demokratija. Feodalizmą jis suprato siaura politine-teisine

prasme. Lenkijos santykiuose jis neigė feodalizmą, nes kitaip suprato šio terminio turinį (feodalizmas — feodų sistema), ir vis dėlto naujų santykių pradžią, t. y. feodalizmą, nesąmoningai priskyrė IX amžiaus pabaigai. Galvodamas, kad feodalizmo nebuvo Lenkijoje, J. Lelevelis daro išvadą apie lenkų šlėktos išskirtinumą.

J. Lelevelio teiginys, jog Lenkijoje nebuvo feodalinų santykių, lenkų moksle išsilaikė dešimtmečius ir apuko galvą ne vienam mokslininkui.

Miestų ir miestietijos problemai J. Lelevelis skiria daug mažiau dėmesio, negu, pavyzdžiui, prekybai arba valstietijos klausimui. Netgi susidaro įspūdis, kad J. Lelevelis, kaip ir kiti Lenkijos švietėjai, užsikrėtęs fiziokratizmo dvasia, reikiamai neįvertino miestų vaidmens, miestietijos, o kartu — ir besiformuojančios buržuazijos.

Lygiagrečiai su J. Lelevelio teze apie valstiečių padėties gerėjimą viduriniais amžiais ir blogėjimą naujais laikais iškyla jo teiginys apie panašias miestų ir miestietijos tendencijas. J. Lelevelis vokiečių kolonizacijos laikus nelaiko lenkų miestų kūrimosi pradžia, nes žino, kad jie buvo anksčiau, o kolonizacija miestams suteikė tikrai privilegijų ir teutoniškų teisių. Ekonominio požiūriu kolonizacija turėjo teigiamos reikšmės: padaugėjo išradingų ir darbščių gyventojų, nusistovėjo nauja tvarka. Kita vertus, pervertindamas vokiško elemento jėgą, J. Lelevelis visus reiškinius apskritai laikė pražūtingais šalies nepriklausomybei ir nacionalinei vienybei. Jis nurodo, kad viduriniais amžiais miestai vystėsi, miestietijos gerbūvis augo: vis daugiau buvo statoma akmeninių namų, didėjo paklausa prekėms, didėjo amatininkų ir pirklių skaičius. Tačiau, palyginus su Vakarų Europos miestais, lenkų miestai buvo ne tokie stiprūs ir turtingi. Jis taip pat teisingai pastebi, kad patys turtingiausi buvo Karališkosios Prūsijos miestai. Savo samprotavimuose J. Lelevelis nepilenkia ir mažų miestelių, kurie beveik nesiskyrė nuo kaimo. Jis teisingai pabrėžia, kad šios gyventojų kategorijos buities sąlygos blogėjo. Ryšium su miestietijos, kurią išnaudojo dar ir šlėkta, padėties blogėjimu, nusiūmunka miestai. Jų smukimo aiškūs požymiai matyti dar prieš XVII amžiaus vidurio karus: 1578—1795 metų laikotarpis yra Lenkijos smukimo laikotarpis (9, p. 170—171), o po karų miestai buvo sugriauti ir nebuvo sąlygų juos greitai atstatyti. Miestai pradėjo atgyti tikrai XVIII amžiaus antroje pusėje.

Valstiečių padėties blogėjimą J. Lelevelis glaudžiai sieja su progresuojančiu Lenkijos žlugimu — tai laiko vidine žlugimo priežastimi. Tačiau miestų ir miestietijos padėties pasikeitimus į blogąją pusę jis nepriskiria prie vidinės žlugimo priežasties. Tai išplaukia iš J. Lelevelio pažiūros, kad miestai per mažai domėjosi šalies politiniu gyvenimu, nesirūpino savo atstovybės išsaugojimu seimuose (13, p. 190). Seimai, jo nuomone, buvo užsiėmę vien šlėktos reikalais, svetimais miestų gyvenimo problemoms. Todėl miestietija laisvanoriškai pasitraukė iš seimo, nedalyvavo bendruose šalies reikaluose ir buvo abejinga Žečpospolitės likimui (4, p. 374). Jis pažymi, kad miestietija šalinosi seimų, nes pilnai pasitikėjo karaliumi, kuris prisiekė nepažeisti jų privilegijų. Būdamas pasyvi, svarstant miestų ir miestietijos klausimus, ji prarado tą įtaką, kurią privalėjo turėti. Taigi, jo nuomone, daugiausia kalti patys miestiečiai, kurie labiau vertino sąjungą su sostu, o ne su šlėkta. Šlėktos nusiustatymą prieš miestus J. Lelevelis pateisino tuo, kad, jo įsitikinimu, Žečpospolitės miestuose persvarą turėjo svetimi vokiški elementai, kurie, „galėjo sunaikinti Žečpospolitės principus ir dvasią, liaudiškumą ir Lenkijos būtį“ (13 p. 437). Taigi J. Lelevelis net nepagalvoja, kad stipri Lenkijos miestietija gali būti veiksnium, kliudančiu pavergti valstiečius;

jis griežtai pasisako prieš tokią pažiūrą, vadindamas ją „kenksminga“ (13, p. 434).

Toks miestų ir miestietijos vystymosi traktavimas rodo, kad J. Lelevelis skirtingai, negu tokie istorikai, kaip Tjeras, Mišlė, suprato šiuos klausimus, nors jie visi tikėjo, jog istorijoje lemiamą vaidmenį vaidino plačios spontaniškos jėgos. Liberaliniai ir demokratiniai Vakarų istorikai liaudimi pirmiausia laikė miestietiją ir daugiausia dėmesio skyrė jos istorijai. Tuo tarpu J. Lelevelis tyrinėjo daugiausia kaimo gyventojus, valstiečių masę ir smulkiąją šlėktą; bet bendra tarp jų yra tai, kad svarbiausiu istorijos veikėju jie padarė žmonių kolektyvą, platų liaudies judėjimą.

Pramonės vystymosi klausimams J. Lelevelis skiria taip pat nedaug vietos. Veikale „Historia Polski oż do końca panowania Stefana Batorego“ (1813 m.) beveik visai nėra pastabų apie pramonę, nors ir juntaime, kad J. Lelevelis suprato, jog vienu šalies sėkmingo vystymosi šaltiniu yra pramoninė veikla. Kūrinyje „Dzieje Polski potoczny m sposobem opowiedziane“ yra jau truputį daugiau pastabų apie pramonės vystymą. Autorius kalba apie amatų vystymąsi XVI amžiuje, taip pat apie pramonės vystymąsi antroje XVIII amžiaus pusėje, nurodydamas Tyzenhauzo „manufaktūros dirbtuves“ Lietuvoje. Apie Tyzenhauzo iniciatyvą pramonei vystyti smulkiau nurodoma tyrinėjime „Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego“. Pavyzdžiui, J. Lelevelis informuoja apie Tyzenhauzo manufaktūrose gaminamos produkcijos rūšis, nurodo, kad į savo įmones jis kvietė amatininkų, meistrų iš Olandijos, Prancūzijos, Vokietijos. Tyrinėdamas visuotinės istorijos klausimus, J. Lelevelis nurodo kryžiaus žygių įtaką pramonės vystymuisi, pabrėžia smarkų anglų, olandų ir belgų pramonės vystymąsi XVII amžiuje, taip pat rašo apie Kolberto ekonominę veiklą.

Grynai ekonominei problemai pašvęstas J. Lelevelio kūrinys „Pszczóły i bartnictwo“. Vėlesni tyrinėjimai patvirtino, kad autorius, remdamasis visų prieinamų šaltinių medžiaga (vidurinių amžių dokumentais, svetimšalių reliacijom ir kt.), teisingai pavaizdavo pagrindinius drevininkystės ir bitininkystės istorijos bruožus Lenkijoje. Viduriniais amžiais bitininkystė buvo paplitusi žemės ūkio šaka, ypač Žemaitijoje, Mozovoje ir Rusioje. Atsirado net speciali drevininkų organizacija ir drevininkų teisė. Bet vėliau, atsiradus kitiems užsiėmimams, pamažu ši žemės ūkio šaka smunka. Apie XIX amžiaus vidurį drevininkystė visai išnyksta, o bitininkystė užsiiminėjama bitynuose. Drevininkystės išnykimo priežastys yra tokios: miškų plotų sumažėjimas ir naujausio miškų ūkio išvystymas, bloga ekonominė šalies padėtis, sunkumai, parduodant medų, papročio gerti midų išnykimas, perėjimas prie bitynų ir blogas bičių veisimo pagrindų žinojimas. Nors nuo šio J. Lelevelio veikalo pasirodymo praėjo daugiau kaip šimtas metų, bet jis ir dabar yra įdomus specialistams.

J. Lelevelis analizuoja valstybės išdo klausimus. Jis nurodo išdo papildymo šaltinius: feodų mokesčiai, pastotės, miestų mokesčiai, įvairiausi maitai ir rinkliavos. Pavyzdžiui, veikale „Historia Polski aż do końca panowania Stefana Batorego“ autorius nagrinėja duoklių ir apmokestinimų sistemą Boleslavo Didžiojo, Boleslavo Kreivaburnio, Meškos Senojo laikais (d. I, § 11; d. II, § 2 ir 7). Finansiniams reikalams nemaža vietos skiriama Liudviko Vengriškojo valdymo laikais (d. III, § 9), taip pat Sigizmundo laikotarpiu (d. III, § 63). Į šiuos savo samprotavimus J. Lelevelis labai dažnai įterpia vertės apskaičiavimus, skliausteliuose pranešdamas, kiek „šiandieninių“ zlotų atitinka pateiktoji suma. Šiuos apskaičiavimus jis pradeda nuo Narsiojo laikų, tvirtindamas,

kad 12 sidabrinųjų grašių, kuriuos valstiečiai mokėjo kaip pagrindinį mokėstį už laną, „šiandieniniais pinigais prilygsta 16 zlotų, jei ne daugiau“ (4, p. 73). Tokius apskaičiavimus J. Lelevelis daro visame veikale (ypač skyriuose finansų istorijai).

Kruopščiai buvo tyrinėjama numizmatika. Ją J. Lelevelis laikė lygiaverte mokslams, įgalinantiems pažinti istorinę tiesą. Numizmatika J. Lelevelis pradėjo domėtis, dar būdamas tėvynėje: jam pasitaikė galimybė dirbti prie senų monetų, rastų Tšebune (prie Plocko). J. Lelevelis dar veikale „Historyka“ pabrėžė monetų, kaip istorinių paminklų, reikšmę. Jos kartais būna vienintelis patikimas žinių apie ankstesnį laikotarpį šaltinis. Kaip biologas vandens lašę gali atrasti ištisus pasaulius, taip istorikas, tyrinėdamas monetą, gali sužinoti apie įdomią tautos praeitį. J. Lelevelis iš rastųjų monetų sužinojo ne tik apie Lenkijos pinigus Piastų laikais, bet ir apie prekybinius ryšius, siejančius šalį su kitomis tautomis. Jam patiko šis užsiėmimas, ir jis tęsė jį emigracijoje, kur ir sukūrė savo monumentalius numizmatinius darbus. J. Lelevelio moksliniuose darbuose iš numizmatikos patraukia dėmesį sugebėjimas sujungti seniausių monetų tipologines problemas su politinėmis ir ekonominėmis istorijos problemomis. Jis sukūrė naują tyrinėjimo metodą, nustatė vidurinių amžių monetų rūšį, nurodė jų filiaciją, paplitimą, pasikeitimą ir išsigimimą. Šioje srityje savo tyrinėjimais jis užsitikrino pirmąją vietą XIX amžiaus numizmatų tarpe. Pasirodžius J. Lelevelio darbams, visos Europos numizmatai surado bendrą pagrindą platiems tyrinėjimams, ir neperdedant galima pasakyti, kad viskas, kas parašyta nuo 1835 metų („Numizmatyka“ išleidimo metai) apie vidurinių amžių monetas, remiasi puikia lenkų mokslininko sinteze, kurios dėka numizmatika pasidarė tarptautinio pobūdžio.

Pinigų problemos J. Lelevelis giliai nenagrinėjo, bet savo kūrinyje „O monecie polskie“ jis rašo apie monetų atsiradimą Lenkijoje ir Lietuvoje. Iki krikščionybės priėmimo Lenkija neturėjo nacionalinių monetų; mainų priemonė buvo kailiai ir brangių metalų (ypač sidabro) lydiniai, kurie lengvino mainus, bet monetomis nebuvo. Krikščionybės priėmimas suartino Lenkiją su Europa, skatino prekybą, o ši aplinkybė, savo ruožtu, padėjo atsirasti nacionalinei monetai. J. Lelevelis taip pat rašo apie monetų kalimo organizavimą, apie jų gadinimą, pažymėdamas, kad karų laikotarpiais netikrų monetų kiekis padidėjo. Pavyzdžiui, kryžiuočiai, kariaudami su Lenkija, praktikavo netikrų monetų gaminimą. Todėl jos neteko vertės. Tai savo ruožtu atspindėjo ekonomikoje.

Taigi J. Lelevelio istorijos koncepcija atsirado ir susiformavo tam tikromis lenkų liaudies gyvenimo sąlygomis. Naujas pažiūras praeičiai įvertinti diktavo pats gyvenimas ir kultūros lygis Lenkijoje bei Vakaruose. Kurdamas naujos istoriografijos pagrindus, daugeliu atvejų J. Lelevelis darė išvadas, kurios mažai skiriasi nuo mūsų dabartinio mokslo. Pavyzdžiui, jis nurodė, kad atskirus istorinius reiškinius reikia nagrinėti bendrame istoriniame fone, atskleidžiant įvykių slaptas spyruokles“, reikia griežtai laikytis tikslumo ir praeitį vaizduoti, remiantis šaltiniais, bet kartu sugebėti apibendrintai įvertinti politinių ir kultūrinių procesų vystymąsi, turint galvoje jų tarpusavio ryšį pasaulinėje perspektyvoje, giliai suprantant visuomeninį sąlygotumą bei visuomenines istorijos mokslo funkcijas ir t. t. Nors mūsų istorijos mokslas pažengė toli į priekį, bet mokslininko-demokrato idėjos artimos mums ir dabar.

I ś n a ś o s

- ¹ K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 12, М., 1958.
- ² K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXV, Партиздат ВКП(б), 1936.
- ³ V. I. Leninas, Raštai, t. 6, 1951.
- ⁴ J. Lelewel, Historia Polski aż do końca panowania Stefana Batorego. Dzieła, t. VI, PWN, 1962.
- ⁵ J. Lelewel, Historyka. Wybór pism historycznych, Wrocław, 1950.
- ⁶ J. Lelewel, Jakim ma być historyk. Wybór pism historycznych, Wrocław, 1950.
- ⁷ J. Lelewel, Wykład inauguracyjny kursu historii powszechnej w Uniwersytecie Wileńskim w styczniu 1822. Dzieła, t. III, W., 1959.
- ⁸ J. Lelewel, O historii, jej rozgałęzieniu i naukach związków z nią mających. Dziennik Warszawski, 1826.
- ⁹ J. Lelewel, Dzieje Polski potoczny sposób opowiedziane. Dzieła, t. VII, PWN, 1961.
- ¹⁰ J. Lelewel, Paralela Hiszpanii z Polską. Dzieła, t. VIII, PWN, 1961.
- ¹¹ J. Lelewel, Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego, Bruxella, 1847.
- ¹² J. Lelewel, Polska odradzająca się. Dzieła, t. VIII, PWN, 1961.
- ¹³ J. Lelewel, Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej. Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela, t. III, Poznań, 1855.
- ¹⁴ J. Lelewel, Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie? 1569 r. zawartej. Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela, t. V, Poznań, 1863.
- ¹⁵ J. Lelewel, O monecie polskiej. Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela, t. V, Poznań, 1863.
- ¹⁶ J. Lelewel, Stracone obywatelstwo stanu kmieiego w Polsce. Polska wieków średnich, t. III, Poznań, 1859.
- ¹⁷ J. Lelewel, Pszczoły i bartnictwo, Poznań, 1856.
- ¹⁸ J. Lelewel, Polska wieków średnich, t. I, Poznań, 1855.
- ¹⁹ J. Lelewel, Polska wieków średnich, t. II, Poznań, 1847.
- ²⁰ J. Lelewel, Polska wieków średnich, t. III, Poznań, 1859.
- ²¹ J. Lelewel, Polska wieków średnich, t. IV, Poznań, 1851.
- ²² T. Gorski, Polska, myśl ekonomiczna a rozwój gospodarczy 1807—1830. PWN, 1963.
- ²³ A. F. Grabski, Badania nad J. Lelewalem w Polsce współczesnej (1945—1960). Kwartalnik historyczny, W., R. 68, 1961, nr. 1.
- ²⁴ S. Kieniewicz, Samotnik brukselski, BWH, 1963.
- ²⁵ J. Niewojska-Zawadzka, Studia Lelewela nad znaczeniem polityki handlowej Fenicjan i Kartagińczyków dla rozwoju geografii w starożytności. Przegląd historyczny, t. 35, W., 1939.
- ²⁶ L. Przemski, Niespokojne życie, W., 1965.
- ²⁷ M. Serejski, Miejsce Joachima Lelewela we współczesnej mu nauce historycznej. Kwartalnik historyczny, R. LXVIII, 1961, nr. 4.
- ²⁸ Z badań nad pracami historycznymi Joachima Lelewela. Referaty i głosy dyskusyjne z sesji naukowej UAM zorganizowanej ku uczczeniu setnej rocznicy śmierci, Poznań, 1962.

НОВАТОРСТВО ИОАХИМА ЛЕЛЕВЕЛЯ В ОБЛАСТИ МЕТОДОЛОГИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Г. НОНЯВИЧЕНЕ

Резюме

Большую ценность — особенно для исторической науки своего времени — представляют труды представителей польской прогрессивной общественной мысли и среди них — произведения И. Лелевеля (1786—1861 гг.), получившие высокую оценку К. Маркса и Ф. Энгельса.

Личность И. Лелевеля, его научные труды интересуют нас не только потому, что его жизнь и научная деятельность тесно связаны с Вильнюсом и его университетом, но главным образом потому, что в работах этого историка немало места отводится истории Литвы. Следует

обратить внимание на недостаточность исследования истории Литвы до Лелевеля. Интерес Лелевеля к литовской истории берет начало с детских и школьных лет. Содействовало этому тесное переплетение истории Литвы с историей Польши. И. Лелевеля следует отнести к литовско-польской группе исследователей, связанной с Вильнюсским центром, в особенности со старинным университетом. В этой группе мы найдем целый ряд известных фамилий (М. Балинский, К. Богуш, И. Бушинский, И. Данилович, С. Даукантас, Т. Нарбутт, И. Онацевич, М. Валанчюс и др.). Литовскую проблематику Лелевель рассматривал как определенную область своих обширнейших исследований. Несмотря на то, что количество и объем работ, посвященных литовской проблематике, не слишком обширен, тем не менее его роль в первоначальной историографии Литвы была гораздо большей, чем можно было бы судить по объему и количеству его работ в этой области. В научной обработке исторического прошлого Литвы он сыграл роль пионера, как первый историк в этой области, в котором гармонически слились эрудиция и критицизм с глубиной научного наблюдения и широким синтетическим пониманием истории. И. Лелевель в своем синтезе истории Литвы пытался дать всестороннюю картину развития литовского общества, рассматривая в широком объеме влияния социальных факторов, изменения общественного строя, культурные течения.

Воспитанный под влиянием Просвещения и возмужавший в период романтизма, И. Лелевель соединял в своем творчестве эти два направления: он считал разум единственным критерием истины, был, как и Вольтер, непримиримым врагом косности, аристократии и клера, но одновременно — как и романтики — верил в национальный дух, в историческую миссию Польши, идеализировал ее прошлое.

Следует отметить, что интерес И. Лелевеля к методологии и теории истории не был кратковременным: работа его над разработкой этих проблем продолжалась более двадцати лет: со студенческих времен до зрелого возраста. В течение этого времени историк неоднократно предпринимал попытку синтетического изложения своей точки зрения в этой области как в печатных работах, так и в университетских лекциях.

С точки зрения разработки новой методологии истории наибольший интерес представляют следующие работы ученого: „Historyka“, „Jakim ma być historyk“, „O historii, jej rozgałęzieniu w naukach związek z nią mających“, в которых И. Лелевель решительно выступил против феодально-монархической историографии.

С самого начала своих исследований И. Лелевель широко ставил задачи истории. Исторический универсализм он понимал двояко: во-первых, как охватывающий все общественные связи как политические, так и культурные — в самом широком их понимании — между людьми, которые находятся во взаимозависимости друг от друга, и, во-вторых, как охватывающий все страны и народы, все классы и прослойки общества, а не только привилегированные группы и державы. Следовательно, предметом истории является человек как общественное существо, а не какая-то фикция, идеал философа.

Несмотря на то, что еще до И. Лелевеля некоторые, правда, немногочисленные историки принимали во внимание в своих исследованиях экономическую сторону жизни общества, все же И. Лелевель является первым, который пытался на польской основе на протяжении десятилетий раньше, чем появилась экономическая история как особый исторический предмет, **теоретически обосновать необходимость** включения экономических вопросов для объяснения истории человечества. Лелевель

понимал, что учет экономических проблем в работе историка может быть обыкновенным дополнением описания других областей человеческой деятельности, но может быть также элементом научного исследования в истории, когда анализ экономики служит для разъяснений того, что произошло в прошлом. В своих произведениях Лелевель неоднократно указывал, какие проблемы надо познать при описании положения государств, т. е. при географо-статистическом описании (заметим, что термин «статистика», которым довольно часто пользуется Лелевель, не обозначает у него соответствующего метода числовых исследований, но, согласно тогдашнему пониманию этого термина, обозначает знание внутреннего положения государства): в таких случаях он обыкновенно перечисляет наряду с административным аппаратом, судопроизводством, военным делом, умственной культурой, внутренними и внешними отношениями, природу и размеры страны, степень развития промышленности, финансы. Заслуживает внимания и тот факт, что требования такого географо-статистического описания состояния государств И. Лелевель не ограничивает современной историей, но распространяет их и на прошлое, т. е. на историю древнего мира и средних веков.

В своих исторических трудах И. Лелевель меньше места уделял изложению фактов, а приводил их в цепи взаимных причинно-следственных связей. Но для причинно-следственного понимания истории, по мнению Лелевеля, нельзя ограничиться исключительно сферой политических проблем, необходимым является также принятие во внимание экономических вопросов.

Развитие общества И. Лелевель рассматривал как всемирно-исторический процесс, а развитие отдельных народов — как его составные элементы. Исходя из такого понимания истории, И. Лелевель всегда старался видеть Польшу и Литву не изолированными, а на фоне развития всеобщей истории. Это проникновение во всеобщую историю не ограничивается событиями политико-дипломатическими, а, наоборот, очень часто касается проблем общественного устройства, истории права, экономической и военной истории.

Хорошо понимая, что история не является механическим соединением отдельных явлений, стремясь извлечь из всеобщей истории общую «нить», И. Лелевель уделял много внимания сравнительному методу, которому придавал большое познавательное и дидактическое значение. Применение этого метода было необходимо не только и не столько для выявления схожих черт, сколько должно было облегчить выявление своеобразных черт в истории отдельных народов и эпох.

Стремясь к правдивому изображению исторических фактов, Лелевель широко пользуется как письменными источниками (летописями, грамотами и др.), так и «немыми» (нумизматикой, геральдикой, археологией). Его заслуги в этой области заключаются в методе изучения и в верном определении той роли, которую могут сыграть в научных исследованиях «немые» источники, если они будут правильно использованы и истолкованы. Примененная со знанием дела критика источников обеспечила самостоятельность суждений. В применении метода критического исследования источников И. Лелевель опередил польских историков, первый ввел ее также на почву литовских исследований.

Итак, из вышеизложенного следует, что И. Лелевель в каждом отдельном случае замечает или же обосновывает необходимость расширения предмета истории, необходимость включения в исторические исследования и экономических проблем. Кажется обоснованным предположение, что круг экономических проблем, которых касается Лелевель

в своих исследованиях, есть результат влияния нескольких факторов. Прежде всего, он является выражением состояния достижений тогдашней европейской исторической науки; во-вторых, он связан с теоретической точкой зрения И. Лелевеля в области исторических наук; в-третьих, он является отображением лелевелевской антифеодальной историографии и, в-четвертых, круг вопросов экономической жизни общества, рассматриваемых И. Лелевелем, является отражением тогдашнего экономического положения, в первую очередь, польских земель. Из вышеизложенных факторов третий и четвертый имеют, очевидно, самое большое влияние, т. е. круг экономических проблем, встречающихся у И. Лелевеля, является, прежде всего, выражением его прогрессивной исторической антифеодальной концепции, указывающей на необходимость борьбы за социальное освобождение крестьян.

Выдвигая крестьянские массы как активный фактор истории, Лелевель стал творцом социальной истории Польши: он стремился выявить все процессы и факторы исторического развития народа. И. Лелевель интересуется экономическим положением крестьян, в особенности же их материальной культурой, относительно много внимания уделяет крестьянским повинностям, занимается отношением крестьян к земле, экономическими последствиями крепостничества. Однако, довольно широко анализируя производственные отношения — в этом и состоит центр тяжести новаторства И. Лелевеля, — он совершенно в виде исключения делает отдельные замечания о сельском хозяйстве (не считая бортничества, которому он посвящает специальное исследование), об обработке почвы; он не касается также крестьянского хозяйства, вопросов о фольварках и их продукции, т. е. не занимался анализом производительных сил, ибо не заметил в этом факторе движущей силы исторического развития.

В работах по истории Польши, Литвы и Руси наряду с крестьянской проблемой на первый план выдвигаются вопросы торговли, например, в работе „Dzieje Polskie potocznym sposobem opowiedziane“ почти половина параграфов, посвященных экономическим проблемам, касается торговли.

Проблеме городов и мещанства И. Лелевель уделяет гораздо меньше внимания. Создается даже впечатление, что он недооценивал как следует роли городов, не подметил в достаточной степени проблемы мещанства, а следовательно, и формирующейся буржуазии. Вопросы развития промышленности также занимают в его исследованиях немного места.

Из других областей экономической жизни общества И. Лелевель подвергает анализу вопросы государственного казначейства, интересуется проблемой денег: особым разделом его научных исследований, в котором, хотя и слабо, но все же учитывается экономическая проблематика, была нумизматика, которой он посвятил отдельные работы.
